

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»
Інститут телекомунікацій та глобального
інформаційного простору НАН України
Вища економіко-гуманітарна школа (Польща)

СТАЛИЙ РОЗВИТОК – XXI СТОЛІТТЯ: УПРАВЛІННЯ, ТЕХНОЛОГІЇ, МОДЕЛІ

Дискусії 2016

Колективна монографія

Черкаси, Україна
2016

под угрозой исчезновения. Не всем цивилизациям удавалось трансформироваться вовремя. Однако в прошлом последствия крушения цивилизаций были ограничены в пространстве, и во времени и никогда не затрагивали биологический вид в целом. В настоящее время, более высокая вероятность изменения температуры и геохимии планеты в результате изменения климата может привести к массовому вымиранию животных и растений, а вслед за ними и людей как биологического вида.

Критические важной задачей в данных условиях является мобилизация государственного, рыночного и, главное, социального капитала человечества для обеспечения перехода к экономике третьей промышленной революции (по Рифкину), постуглеродной эре, а, следовательно, и к благосостоянию. Переход такого масштаба должен сопровождаться формированием биосферного сознания. Только тогда, когда человечество начнет представлять себя частью расширенного глобального семейства, включающего в себя не только людей, но и всех, кто сопровождает на протяжении эволюционного развития на Земле, появится возможность спасти общее биосферное сообщество, достичь благосостояния и сохранить планету для будущих поколений.

Интеллектуальная энергосеть – это хребет новой экономики. Таким образом, человечество наконец-то придёт к «энергии для людей».

По нашему мнению, **устойчивое развитие** – механизм достижения конечной цели развития любой страны, предприятия, которой является **благосостояние**.

Под **управляемым устойчивым развитием**⁶ мы понимаем системное единство не только экономической, социальной, экологической, но и ресурсной, технологической, институциональной деятельности, а также перманентной взаимосвязи развития и экономической безопасности.

⁶ Кальченко О.А. Управление устойчивым развитием экономики России в условиях угроз // Экономика и управление. 2016. № 1 (123). С. 69-76.

1.2 Концептуальні положення сталого розвитку та проблеми суперечності еколого-економічних процесів⁷

Тенденції сучасного етапу розвитку суспільства призвели до необхідності впровадження новітніх підходів у використанні природних ресурсів, які б поєднували екологічні, соціальні, економічні, юридичні, природничі та інші напрямки. Одним з них стає стратегія сталого розвитку, як засіб інтеграції економічних, соціальних та екологічних цілей для розвитку держав з позицій національних і міжнародних інтересів. Обумовлено це тим, що акцент в соціально-економічному розвитку країн, регіонів, підприємств робиться на переваги економічної складової. Загальнолюдські цінності у своєму сенсі звужуються до одного – отримання матеріальних благ саме зараз, в цю годину, у цю хвилину. Вияв факторів ідеології накопичення матеріальних благ найглибше поширюється у скрутні часи, коли проявляються найгірші якості людства, загострюються конфлікти, відчуваються можливості одержання недосяжного та захоплення цим здобуттям. Поява парадигми суспільства сталого розвитку виникла на противагу хижацькому ставленню людства до існуючих благ, в т.ч. довілля та ресурсів; переваги надмірного накопичення зайвих запасів; нагромадженню надлишків та протистоянню між природою і людиною.

Загострення соціальних, економічних та екологічних проблем підкреслює актуальність обраної теми і необхідність неодноразового звернення до концептуальних положень сталого розвитку; вагомість дослідження існуючих проблем в Україні та винайдення радикальних шляхів поліпшення ситуації.

На сучасному етапі сталого розвитку держава, через законодавчу базу, намагається проводити політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій, розвитку регіонів за рахунок власних природних ресурсів. На питання децентралізації покладають великі надії щодо врегулювання процесів природокористування виходячи з інтересів місцевих громад. Але чи готово суспільство до цього? Чи достатньо високий рівень свідомості суспільства країни для зміни у співвідношенні «людство – природа»? І ці питання не випадкові, адже досвід інших країн світу

⁷ Автор Балджи М. Д.

свідчить про суттєві зрушення в напрямку сталості та подолання кризових соціо-еколого-економічних проблем.

У провідних країнах світу існує потужний рух за збереження природного середовища та оптимальний економічний розвиток. Зараз еколого-економічними проблемами займається більше ста міжнародних організацій, опрацьовується кілька десятків міжнародних екологічних проблем, розробляються державні заходи законодавчого, організаційного та адміністративного характеру і застосовуються економічні важелі регулювання природокористування.

Спільними зусиллями Програми ООН зі стійкого розвитку, Всесвітнім Союзом охорони природи і Всесвітнім фондом дикої природи у 1991 році була розроблена стратегія сталого розвитку. У цьому документі зазначений розвиток визначається як «поліпшення якості життя людей у межах несущої ємності підтримуючих екосистем». Суттєвим визначенням є те, що природа розглядається не як джерело ресурсів, а як фундамент життя. Перехід на стратегію сталого розвитку означає поступове забезпечення цілеспрямованої самоорганізації суспільства в економічній, соціальній та екологічній сферах, тобто суспільний розвиток повинен характеризуватися економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю.

Вагомий внесок у вирішення соціо-еколого-економічних питань внесли Перша Міжнародна конференція Організації Об'єднаних Націй з питань охорони навколишнього середовища і розвитку (Стокгольм, 1972), Міжнародна конференція з питань охорони навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992), Йоганнесбурзький Саміт (2002).

На сьогодні практично в усіх країнах світу розроблені стратегії, програми та плани переходу до сталого розвитку. Але часто ці розробки мають тільки економічно спрямований напрямок, тобто країни, переслідуючи власні інтереси, завдають збиток іншим і захищають тільки свою вигоду. Для вирішення проблеми поєднання інтересів суспільства та природи у 1999 р. за ініціативи Програми розвитку ООН та Агенції США започатковано Міжнародний проєкт «Програма сприяння сталому розвитку в Україні».

Визначаючи необхідність переходу на принципи сталого розвитку, в Україні було прийнято низку законодавчих та нормативно-правових документів цього напрямку. Серед них, зокрема, схвалена Кабінетом Міністрів України постанова «Про затвердження Комплексної програми реалізації на національному рівні

рішень, прийнятої на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку на 2003-2015 рр.», «Концепція стійкого розвитку України» та Національна програма «Україна-20100», Концепція національної екологічної політики України на період до 2020 року. Та цього виявилось недостатньо. В наш час Україна переживає період глибоких реформ. Підвищення сталості еколого-економічного потенціалу країни потребує посилення природовідновлюючого, відтворюючого циклу у природокористуванні; зниження ресурсоемності, енергоемності продукції; встановлення позитивного балансу на користь природи і якості життя населення в результаті компенсації негативних наслідків його діяльності⁸.

Розглядаючи сталий розвиток як категорію, що поєднує досягнення економіки, екології та соціальних наук, можна підкреслити, що розвиток буде сталим у тому випадку, коли природний капітал у міру свого виснаження відновлюється або замінюється штучно створеним капіталом. Тобто необхідно дотримування відповідного балансу: сума витраченого капіталу зрівнюється з тією кількістю, яка відтворюється для потреб майбутніх поколінь. Сталість взагалі не припускає виснаження і є чисто теоретичною категорією. Щоб розрахувати баланс для практичних цілей, потрібно використовувати низку категорій, таких як: реальна цінність природного капіталу (вимірювана рентою), оцінка суспільством даного ресурсу (використовуються методи ринкової оцінки). Після відповідних розрахунків, можна оцінити різницю між цінністю ресурсу і готовністю суспільства платити за нього зараз. Наявність різниці і виступає стимулом того, щоб у системі управління природними ресурсами були передбачені відповідні інструменти, які приводять масштаби відтворення у відповідність з обсягами скорочення природного капіталу⁹.

Сьогодні людство прийшло до тієї межі, коли економічний і соціальний розвиток у світі зайшов в явну суперечність з обмеженими ресурсівідтворюючими і життєзабезпечуючими можливостями природи. Інтенсивне використання ресурсів, виснаження запасів мінеральної сировини, зменшення кількості якісної питної води, погіршення стану природного середовища сприяли вирішенню поставлених проблем за допомогою нових підходів до використання природи – становленні і формуванні певного

⁸ Семенюк Е.П. Філософські засади сталого розвитку: навч. посіб. / Е.П. Семенюк. – Л.: Афіша, 2002. – 200 с.

⁹ Галушкіна Т.П. Економіка природокористування: навч. посібник / Т.П. Галушкіна. – Харків: Бурун Книга, 2009. – 480 с.

наукового напрямку – природокористування. Процес природокористування розвивається на стику «суспільство – природа» і відбиває їхню взаємодію на конкретній території. Він служить забезпеченню суспільства первинними предметами, в окремих випадках, засобами праці, лежить в основі життєдіяльності людей. У цьому процесі здійснюються задачі задоволення потреб суспільства в природних ресурсах на основі їхнього раціонального, комплексного використання, запобігання природних ресурсів від виснаження шляхом їхньої охорони і відтворення, виконуються природозахисні функції для підтримки природного середовища в стані придатності для нормальної життєдіяльності людей та інших біологічних організмів¹⁰.

Акцентуючи увагу на природокористуванні як об'єктивному процесі, що відбувається між суспільством і природою та відображає освоєння, використання, відтворення природних ресурсів, а також вплив на природу, її перетворення та охорону в інтересах людства, вважаємо суттєвим підкреслити вагомість природокористування як передумови сталого розвитку. Природокористування складається з конкретних напрямків, до яких входять: ресурсоспоживання, перетворення і покращення природно-ресурсного потенціалу, відновлення ресурсів, охорона навколишнього природного середовища, управління та моніторинг. Та втім існуючі підходи до використання природних ресурсів не в змозі вирішити поставлені питання сталого розвитку.

Погляд у минуле доводить, що питання природокористування розглядалися достатньо широко у науковій літературі. Науковцями були запропоновані різні шляхи вирішення проблеми природокористування – від відмовлення у використанні деяких видів ресурсів до їх інтенсивної економії. Однією з найефективніших були пропозиції раціонального природокористування, спрямованого на досягнення максимальної продуктивності природних систем з мінімальним порушенням їх складової при господарському втручанні та підвищенням стійкості до антропогенного впливу і збереженням здатності до самовідновлення.

Наукові основи раціонального природокористування були розроблені, виходячи з основних положень екології та вчення про біосферу, комплексних економічних розробок щодо опти-

¹⁰ Ресурсозбереження та економічний розвиток України: формування механізмів переходу суб'єктів господарювання України до економічного розвитку на базі ресурсозберігаючих технологій: монографія / За заг. ред. І.М. Сотник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 551 с.

мального розміщення продуктивних сил регіону. Заходи, спрямовані на раціональне використання природних ресурсів і оздоровлення довкілля на сьогодні не дають бажаного результату. Основними причинами цього виступають: відсутність єдиного комплексного підходу та координації у природокористуванні, недостатнє фінансування та стимулювання ресурсозберігаючих заходів, недосконалість організаційно-економічного механізму природокористування, нестабільність організаційних структур управління в цій сфері діяльності. Такі недоліки в теорії раціонального природокористування обумовили необхідність впровадження новітніх підходів до природокористування, одним з яких, на нашу думку, і може стати комплексний підхід до використання природних ресурсів. Він у повній мірі відповідає основним вимогам сталого розвитку: задоволення першочергових потреб, необхідних для існування найбільших прошарків населення та запровадження певних обмежень, що обумовлені здатністю навколишнього середовища задовольняти теперішні і майбутні потреби. Як сталість, так і комплексність розглядаються з позицій трьох аспектів: екологічного, економічного та соціального.

Сучасні проблеми між суспільством і природою обумовили необхідність створення та впровадження концепції сталого розвитку зі становленням такої економічної системи, яка б докорінним чином відрізнялась як від командно-адміністративної, так і від ринкової економіки. Завдяки цій концепції стає можливим взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників розвитку; зникає потреба обирати між захистом довкілля, економічним розвитком та здоров'ям населення, тому що потреби й обмеження поєднуються проблемами захисту довкілля, економічним зростанням і соціальними інтересами.

Розкриття проблеми впровадження сталого розвитку обумовило підвищення ефективності структури управління в сфері охорони довкілля та впровадження екологічно збалансованої системи природокористування. Збалансоване використання природно-ресурсного потенціалу, як суспільно-економічний процес залучення, охорони й відтворення умов природного середовища та природних ресурсів, спрямоване на оптимізацію управління природно-ресурсним потенціалом і більш повне використання ринкових інструментів для вирішення існуючих еколого-економічних проблем. Науковці визначають доцільність застосування терміну «збалансований розвиток», іноді як синонім

«сталого розвитку»¹¹. Т.Ю. Туниця доводить підпорядкованість принципів збалансованості сталому розвитку¹².

Але на нашу думку при розгляді використання природних ресурсів при збалансованому підході залишається поза увагою найважливіше – виявлення, облік та оцінка всього різноманіття ресурсів території; ігнорується розгляд об'єктів використання як складової частини цілого природного комплексу; не визначаються можливі наслідки змін природи та обґрунтування і вибір таких шляхів господарської діяльності, що дозволяють найбільше повне використовувати ресурси, скоротити відходи і мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище. Це може виправити застосування комплексного природокористування, яке базується на положеннях еколого-економічної теорії, принципах раціонального природокористування та теоретико-методологічних розробках збалансованого використання природних ресурсів.

Таким чином, для усунення негативних проявів у використанні природних ресурсів попередніх поколінь постає негайна потреба в перегляді існуючої системи природокористування, яка б ґрунтувалась на досягненні компромісу між економічними, екологічними та соціальними потребами суспільства та базувалась на принципах сталості. За таку альтернативу пропонується використовувати комплексне природокористування, яке можливе тільки в умовах сталого розвитку та при впровадженні екологічно орієнтованої економіки. В цьому плані важливого значення набувають фундаментальні і прикладні розробки з проблем раціонального використання природних ресурсів як передумови формування основних положень комплексного підходу у використанні природних ресурсів.

Дотримання положень сталого розвитку територій передбачає взаємне узгодження економічних, екологічних та соціальних чинників і обумовлює розв'язання складних завдань, пов'язаних із збереженням та раціональним використанням природних ресурсів.

Концепція комплексного природокористування має п'ять відправних точок. По-перше, нерівномірна демографічна ситуа-

ція на планеті Земля та погіршення здоров'я населення в екологічно небезпечних її частинах, пов'язані, в тому числі, з розвитком соціально-економічних відносин у суспільстві і з оцінкою ефективних заходів щодо регулювання соціо-еколого-економічної обстановки в окремих регіонах. По-друге, вирішення завдань забезпечення еколого-економічної стабільності середовища існування людства в умовах сталого соціально-економічного розвитку. По-третє, необхідність вироблення збалансованого та повного режиму використання природних ресурсів з урахуванням реальності соціально-економічного розвитку та науково-технічних інновацій. По-четверте, пошуки шляхів зменшення різниці у рівнях економічного існування окремих територіальних структур та можливість їх розвитку за рахунок власних ресурсів. По-п'яте, захист природного середовища, збереження життя на планеті в умовах збільшуючого антропогенного навантаження на довкілля.

Суттєвий результат для покращення використання природно-ресурсного потенціалу та соціально-економічного розвитку можливо отримати при інтеграції економічних та екологічних інтересів у суспільстві, що здійсниться завдяки підвищенню ефективності використання природних ресурсів, їх зберіганню та ощадливому застосуванню, впровадженню прогресивних маловідходних і безвідходних технологій. Це стане можливим при формуванні національної політики, яка базується на положеннях сталого розвитку суспільства.

Підсумовуючи вищеподане, можна відзначити, що руйнівний процес, притаманний сучасній господарській діяльності робить актуальним завдання комплексного природокористування. Отже, останнім часом все більшого розуміння отримує ідея взаємного існування здорового природного середовища і сталого економічного розвитку, що практично виражається у концепції комплексного природокористування. Кардинальні положення даної концепції висувають питання формування оновленої моделі оптимального використання ресурсів, які повинна базуватись на принципах комплексного природокористування.

Таким чином, комплексне природокористування виступає функціональною системою, що складається з соціальної, екологічної та економічної складових. Важливіші особливості даної системи потребують врахування складності у регулюванні раціонального використання природних ресурсів. Проблема комплексного використання природних ресурсів має постійно збільшую-

¹¹ Балацкий О.Ф., Мельник Л.Г., Яковлев А.Ф. Экономика и качество окружающей природной среды / О.Ф. Балацкий, Л.Г. Мельник, А.Ф. Яковлев. – Л.: Гидрометеиздат, 1984. – 190 с.; Гирусев Э.В., Бобылев С.Н., Новоселов А.Л., Чепурных Н.В. Экология и экономика природопользования / Под ред. Э.В. Гирусова. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 455 с.

¹² Туниця Т.Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст [Текст]: монографія / Т. Ю. Туниця. – К.: Знання, 2006. – 300 с.

чу тенденцію і її послідовне вирішення – найбільш ефективний шлях задоволення все зростаючих потреб. Подальший розвиток економіки України вимагає розв'язання відповідної справи і від її вирішення, в перспективі, залежить ефективність використання природно-ресурсного потенціалу та подальший соціально-економічний розвиток¹³.

Суттєвого зрушення в цьому напрямку реально домогтися за допомогою впровадження державних регуляторних, контролюючих та стимулюючих заходів, спрямованих на впровадження природоємних, ресурсозберігаючих та відновлюючих інноваційних проектів і технологій; формування нормативно-законодавчої бази, орієнтованої на стандарти розвинутих країн світу при виробництві товарів чи послуг і залучення провідних підходів у природокористуванні.

В даний час виникає необхідність вдосконалення організаційно-правової бази регулювання використання природно-ресурсного потенціалу в Україні, заснована на положеннях впровадження регуляторної політики держави, що спирається на соціо-еколого-економічне законодавство. Останнє виступає об'єктивним процесом, передумовами якого є значні зміни суспільних відносин. Вивчення його провідних складових являє собою систему регуляторної оцінки соціо-еколого-економічних параметрів, що спрямована на виявлення та впровадження підходів комплексного природокористування й включає наступні показники-індикатори: соціальні – ефект від скорочення витрат на відновлення лісових насаджень, на лікування населення, соціальне страхування, попередження втрат від ресурсного продукту, зниження захворюваності населення; екологічні: ефективність інвестицій, коефіцієнт використання капіталовкладень, економічна ефективність від впровадження мало- і безвідходних технологій; екологічні: ефективність від використання рекреаційних ресурсів, біопродуктивності, ефективність капіталовкладень в охорону навколишнього середовища і розвиток екологічних видів діяльності.

Повноцінна діяльність національної системи регулювання природокористування неможлива без функціонування спеціальних регуляторів, спрямованих на вдосконалення відносин між суб'єктами управління і керованими об'єктами. У цьому процесі суттєву роль мають відігравати законодавчо-правові та фінансо-

во-економічні регулятори. Перші – дають можливість правовому вирішенню проблеми використання, охорони та відновлення природно-ресурсного потенціалу, створення цілісного і ефективно діючого організаційно-економічного механізму регулювання, який забезпечив би комплексне природокористування. Другі – змушують ресурсокористувачів ефективно реагувати на прояв їх нераціональної діяльності, щодо використання природних ресурсів й охорони довкілля.

Організаційно підхід забезпечення регулювання комплексного природокористування відображає певний набір основних положень, які визначають як потрібно організувати систему, і становить ринкову частина організаційно-економічного механізму. Принципово новий організаційно-економічний механізм регулювання природокористування базується на поєднанні традиційних заборони, примусу, зобов'язання із заохоченням, стимулюванням і, на основі моніторингу, забезпечує реалізацію спільних зусиль органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та ресурсокористувачів. Він містить: сукупність взаємопов'язаних фінансово-економічних способів, систему державного контролю і регулювання, що відповідають вимогам зниження матеріало- та енергоємності виробництва, сфери послуг, побуту; політику ціноутворення; фінансову та інвестиційну підтримку ресурсозбереження та виступає пріоритетом регуляторної політики соціо-еколого-економічної спрямованості, що відтворюється в специфічних умовах управління, організації та стимулювання впровадження відповідного виробництва.

Отже, розглянуті концептуальні положення сталого розвитку дозволяють стверджувати про можливість вирішення проблем суперечностей еколого-економічних процесів за допомогою прийняття радикальних заходів як з боку держави, так і з боку місцевих органів самоврядування і місцевих громад. Ці напрямки здатні врегулювати відносини між природою і суспільством та забезпечать формування ідеології нової людини – людини, яка здатна усвідомити необхідність збереження природно-ресурсного потенціалу, що можливо при мінімальній необхідності вилучення ресурсів з максимально можливим їх використанням.

¹³ Балджи М. Д. Організаційно-економічні засади комплексного природокористування на регіональному рівні: монографія / М. Д. Балджи. – Одеса: Атлант, 2010. – 500 с.